

Євген Черних,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Маріупольського державного університету

УДК 340.112 (045)

Проблеми понятійних ознак суб'єктивного права

Чудова робота Г. Харта, що присвячена проблемам визначення аномальних юридичних понять, починається з думки, що «в праві, як і скрізь, ми можемо знати і, тим не менш, не розуміти» [1, с. 10]. Суб'єктивне право є типовим прикладом надзвичайно поширеного і, разом з тим, аномального юридичного поняття. Проте, в останні часи спостерігається очевидний спад інтересу до питань, що висвітлюють його сутність, понятійну конструкцію. Таке положення різко контрастує із величезною увагою до суб'єктивного права в аспекті проблем прав людини, і не відповідає потребам юридичної практики, де концепт суб'єктивного права є ключовим з позиції претензій на захист, охорону інтересів, що стоять за ним. Та причина байдужості не у тому, що наука вирішила загальнотеоретичні питання

цього концепту. Навпаки, ключові моменти суб'єктивного права залишаються дискусійними. На цій підставі питання ознак суб'єктивного права зберігає актуальність, але, на жаль, у комплексному підході сьогодні зазвичай не розглядається¹. Проте, ця проблематика виявляється заширокою для статті, тому ми обмежуємо своє завдання, головним чином, встановленням ознак «суб'єктивного» в складі концепту суб'єктивного права, а також оглядом інших його ознак й поглядів, що їх оточують.

З точки зору з'ясування ознак суб'єктивного права, потрібно вказати на багатозначність відповідного йому поняття. В юридичній літературі воно вживається у трьох значеннях: вузькому, як правомочність; як правовідносини (якщо розглядати правомочність як кореспондуючий

¹ Ознаки суб'єктивного права досліджувались у дисертації: Черних Є. М. Об'єктивне і суб'єктивне право: теоретико-правові аспекти співвідношення: дис. ... канд. юрид. наук: спец.12.00.01 Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Є. М. Черних; Нац. ун-т внутрішніх справ України. – К., 2008. – 196 с.

обов'язок іншої особи); та в широкому значенні, як вся царина суб'єктивних факторів в праві, що характерно для дореволюційних джерел. У цій статті поняття суб'єктивного права розглядається у вузькому значенні «могти», близькому до поняття правомочності.

Вирішувати поставлене завдання треба в аспекті того, що комбінація ознак, які складають поняття – це, по-перше, питання пізнавального інтересу та, по-друге, тієї доцільності, що обумовлює необхідність утворення поняття [2, с. 9-10]. Ми впевнені, що аргумент доцільності, яка творить концепт, є генеральною стратегією обґрунтування ознак суб'єктивного права, що розкривається через протилежність діалектичному антитезису – праву в об'єктивному значенні, відмінність від якого суб'єктивне право і покликано відображати. Очевидно, що ідентичність поняття суб'єктивного права визначається тими ознаками, що транслюються йому запозиченим із філософії концептом «суб'єктивне». Тому в літературі неодноразово ставилось питання, чи зберігає «суб'єктивне» своє філософське наповнення у складі поняття суб'єктивного права; якщо так, то в чому саме. Ми вважаємо, що в юридичній доктрині спостерігається недооцінка впливу філософських ознак «суб'єктивного» на похідне правове поняття. Зазначимо, що окремі автори зовсім не визнавали у суб'єктивному праві за «суб'єктивним» ніякого філософського змісту. «Термін «суб'єктивне», вживаний як епітет до терміна «право», – писав М. Г. Александров, – має не філософський, а чисто умовний смисл. Терміном «суб'єктивне» бажають показати лише те, що мова йде про таке право, яке приналежить той чи іншій особі, суб'єкту, а не про право в розумінні сукупності юридичних норм» [3, с. 461].

На нашу думку, це помилковий погляд, і ось чому. У філософському вжитку «суб'єктивне» є, мовою Гегеля, цілокупним поняттям, що може

розумітися як: 1) те, що відноситься до суб'єкта, його приналежність; 2) те, що відноситься до внутрішнього світу суб'єкта (свідомості, волі, сприйняття) 3) залежне від процесів свідомості та психіки суб'єкта; 4) щось уявне; 5) щось партикулярне, що існує тільки для даного суб'єкта, відображає тільки його думки, переживання тощо; 6) активність суб'єкта, в процесі якої суб'єктивне переходить в об'єктивне. В філософії це сфера всієї безлічі свідомо-психічних процесів і явищ, вольової і предметної діяльності суб'єкта. Філософське поняття «суб'єктивне» багатозначне: покликано виразити онтологічні ознаки світу внутрішнього та залежного відносно суб'єкта через його пізнавально-діяльну активність (як спосіб або модус існування), а також гносеологічний момент, що відбиває сторону змісту свідомості та істинність віддзеркалення об'єкта.

Ми вважаємо, що поняття «суб'єктивне» як складова частина синтетичного поняття суб'єктивного права не зберігає всіх значень із тих, що спостерігаються у загальнофілософській артикуляції, тобто у порівнянні виявляє неповний, полегшений, але відомий філософії смисл. При поверхневому аналізі поняття суб'єктивного права, здається, виражає лише просту зовнішню приналежність права суб'єкту у протилежність безособовості об'єктивного права, що стало типовим для юридичного вжитку концепту. Але таке уявлення є дуже збідненим. Поняття суб'єктивного права не обмежується ознакою приналежності, що, до речі, відома і філософському поняттю суб'єктивного, але, вважаємо, зберігає й інші ознаки онтологічного характеру, які мають для нього визначальне значення, щоправда, в деяких випадках у специфічному, трансформованому вигляді. Передусім йдеться про дві суттєві ознаки «суб'єктивного» – «внутрішнє» і «залежне». На підтвердження можна навести такі аргументи.

При глибокому осмисленні у «суб'єктивному» проступають грані, які характеризують право як явище внутрішнього світу суб'єкта, що спирається чи то на раціональне правове переконання, чи то на, так зване, правове відчуття у протилежність об'єктивному праву, що знаходиться поза психічно-розумової сфери особи. Тобто «суб'єктивне» також відображує онтологію права як спосіб (модус) його існування, що даний нам у значенні внутрішнього відчуття, емоції або знання того, що можеш відповідно до об'єктивного правопорядку. Отже, характерний для «суб'єктивного» смисл внутрішнього у понятті суб'єктивного права зазвичай не зникає зовсім, а залишається на більш ґрунтовних рівнях пізнання.

Наявність ознаки залежності від суб'єкта витікає із логічно та концептуально необхідного зв'язку поняття суб'єктивного права із глибокими філософськими ідеями про суб'єкта права як моральної особи, що складають підвалини всієї юриспруденції. Тобто поняттю суб'єктивних прав та обов'язків передуює ідея особи, що здатна усвідомлювати моральні та юридичні імперативи, співвідносити з ними свої домагання, та діяти на свій розсуд. За висловом Є. Спекторського, «хіба поняття домагання та обов'язку не втрачають будь-якого юридичного сенсу, якщо не застосовувати їх до осіб, тобто чисто моральним суб'єктам?» [4, с. 68]. Концептуально свобода волі та розсуду моральної особи утворює необхідну передумову залежності права від неї, та виводить поняття суб'єктивних прав на філософський рівень.

На думку відомого дослідника категорії суб'єктивного права, М. І. Матузова, у ній зберігається філософський смисл «суб'єктивного», тому що вона «вказує не тільки на приналежність права суб'єкту, але і на те, що приналежне суб'єкту

право залежить у відомих межах від волі і свідомості, особистого бажання та розсуду особливо у сенсі використання»² [5, с. 105; 6, с. 135].

Отже, поняття «суб'єктивне» привносить і свою другу суттєву ознаку – залежність від суб'єкта, яка повинна розумітися як залежність від його свідомості, волі і правових переживань у протилежність не залежності об'єктивного права від психічно-розумової сфери особи. Залежність суб'єктивного права від суб'єкта яскраво виявляється в моментах розпорядження правом та його використання і, таким чином, виявляється в свідомо-вольовій активності особи, керованої її інтересами, що характеризує суб'єктивне право як сферу втілення в дійсність визнаного юридичного еґоїзму і безпосередньої самодіяльності особи у протилежність об'єктивному праву в значенні абстрагованих та відносно статичних правил, що можуть здійснюватися тільки опосередковано. Звідси витікає ще одна ознака, що відома філософському поняттю «суб'єктивне» – свідомо-вольова активність суб'єкта, в процесі якої суб'єктивне (правомочність) об'єктивується в його діях, вчинках, поведінці, бо за змістом поняття суб'єктивного права передусім передбачає право на свої дії або бездіяльність. Не важко побачити, що такі ознаки суб'єктивного права, як «внутрішнє», «залежне», «свідомо-вольова активність», є різними проявами одного й того ж – свідомо-вольової властивості. Проте саме за похідний від свідомості та волі характер суб'єктивне право неодноразово ставилося під сумнів.

Цікаву критику обумовленості суб'єктивного права волею, яка є продовженням свідомості, можна знайти у Л. Петражицького. Вчений робить незручні для юридичної доктрини заяви про те, що спостерігаються права без волі; що з юридичної

² Але, аргументуючи філософський зв'язок категорії суб'єктивного права, автор обмежується тільки двома ознаками: приналежності і залежності від суб'єкта.

точки зору наші права можуть продовжуватися і нерідко продовжуються всупереч нашій волі, а в будь-якому випадку при відсутності з нашого боку відповідного до змісту права напрямку волі [7, с. 296]; і нарешті висновує, що воля – чуже для сутності суб'єктивного права явище. На нашу думку, такий категоричний висновок дещо має підстави, але є перебільшенням³. Слід визнати, що усталене положення про те, що суб'єктивне право в таких основних моментах, як придбання, використання та розпорядження (передача, припинення), визначається волею та свідомістю прерогативної особи, має деякі виключення і вимагає пояснень. Окремі права, дійсно, можуть не залежати від волі (її свідомості) уповноваженої особи в моменті придбання (наприклад, деякі особисті абсолютні права немайнового характеру, оскільки є невід'ємними атрибутами самої особи – право на повагу, гідність тощо); а деякі права не залежать від волі в моменті розпорядження (наприклад, право легатарія за спадком, та деякі природні права по тій самій причині, за якої вони не залежать від суб'єкта при їх придбанні). Однак, використання права залежить від волі особи, якої воно належить, якщо, звісно, ця особа має повноцінну волю та свідомість⁴. Бо, якщо наявність права у особи може обходитися без її волі, то використання права потребує її принципово. Відсутня або дефектна воля (свідомість) малолітніх, безумних, марнотратців заміщується волею (свідомістю) дієздатних осіб, що діють в інтересах перших як законні представники. Тобто законне представництво

утворює виключення із загального правила саме за відсутності у носія права повноцінної волі. Треба сказати, що хоча такі випадки використання права, наприклад, за малолітніх, у практиці дуже поширені, все одно є аномальними у тому сенсі, що суперечать самої ідеї поняття суб'єктивного права. Що ж до договірної представництва, то тут в особі представника відбувається добровільна трансмісія волі та права того, в чіїх інтересах діє представник: воля представника бере співучасть в реалізації його волі та інтересів, або є інструментом його волі. Навіть при ускладненому непрямому представництві, що відоме англо-американському праву, воля агента (представника) визначається волею принципала: породжується нею та спрямовується її цілями.

Л. Петражицький також стверджує, що суб'єктивне право може існувати та здійснюватися і без внутрішнього усвідомлення [7]. Але, на нашу думку, в такому разі немає суб'єктивного права в повному смислі, бо воно для прерогативної особи відсутнє, що для неї рівнозначно фактичної неможливості, доти, поки вона його не досягне. Виключення становить вищевказаний випадок при відсутності повноцінної свідомості та волі, які заміщуються волею та свідомістю законних представників.

Філософська ознака залежності від суб'єкта в юридичному ученні про суб'єктивне право відбивається у вигляді таких ознак, як диспозитивність та розпоряджувальність. Диспозитивність суб'єктивного права виражається в свободі самовизначення своєї поведінки за власним розсудом

³ Ми не беремо до уваги окремі історичні приклади та рідкі приклади примусового використання суб'єктивного права, на які посилається Л. Петражицький, що втратили актуальність (наприклад, примусове спадкування, що відоме римському праву).

⁴ Є складним випадком нетипові права, що співпадають із обов'язками особи (права батьків по вихованню дітей, права у публічній сфері, наприклад, суддів розглядати справи тощо), які не передбачають виконання на власний розсуд. Але такі можливості важко однозначно кваліфікувати як права. Також ми не розглядаємо тут питання волездатності штучних суб'єктів: юридичних осіб тощо, природа яких не з'ясована.

в межах границь, що встановлені об'єктивною нормою. Ознака розпоряджуваності полягає в здатності визначати долю суб'єктивного права та передбачає можливість передати право іншій особі або припинити його – відмовитись від права і, вважаємо, можливість відректись від права, що сьогодні не виокремлюється на відміну від дореволюційного правознавства [8, с. 254, 255].

Наступною можна назвати ознаку партикулярності суб'єктивного права, що в юридичному вжитку зазвичай позначається як персоніфікованість, індивідуалізованість у протилежність над особистісності об'єктивного права. Персоніфікованість тривалий час була типовою в уявленнях про суб'єктивне право, тому що це поняття не виходило за межі індивідуалізованих правовідносин за конструкцією цивільно-правових. Але усвідомлення деяких абсолютних, загальних прав повернулося до забутої ідеї С. Пуффендорфа про права як положення або стани, які виходять за межі правовідносин, наприклад, виборче право. Тут, щоправда, приховується складна проблема співвідношення суб'єктивного права і правоздатності, яку ми не розглядаємо, але зазначимо, що у вітчизняній доктрині поступово затвердився ширший підхід до суб'єктивного права, особливо під впливом вчення про права людини, і який виходить за межі юридичного правовідношення. Разом із цим, ознака партикулярності втратила пануюче положення у понятті суб'єктивного права, але не зникла, зважаючи на те, що при реалізації право зазвичай індивідуалізується у конкретному правовідношенні. Цікаві поправки до уявлення про приналежність права персоніфікованому суб'єкту диктують сучасні комп'ютерні інтернет-технології у випадках, якщо якийсь програмний продукт створюється внаслідок інтелектуальної співучасті невизначеної множини осіб, або, якщо сама машина «створює» об'єкт естетичного характеру. У таких випадках складно

визначати приналежність авторських прав на продукт, що призводить до переосмислення особистісного характеру суб'єктивного права та до ерозії його звичного поняття [9, с. 63].

В юридичній доктрині виокремлюють й інші ознаки суб'єктивного права. Родовою ознакою поняття суб'єктивного права можна розглядати можливість актів (дії, поведінки) або станів носія права. Ця точка зору є вельми поширеною. Але момент можливості страждає невизначеністю, і не дозволяє визначити суб'єктивне право за допомогою фактуальних аналогів. За висловом Оліверсона, «не дивлячись на свій зв'язок із фактами... суб'єктивне право є по суті дещо відмінне від усіх фактів» [1, с. 63].

Суб'єктивному праву властива ознака владності, тобто можливості вимагати певної поведінки від інших осіб, що відрізняє суб'єктивне право від законних інтересів як простих юридичних дозволів або, так званих, рефлексів права. За словами Г. Ф. Шершеневича, «суб'єктивне право є, перш за все, влада суб'єкта права... є можливість нав'язувати свою волю іншому або іншим, примушувати інших погоджувати свою поведінку з волею того, що владарює» [10, с. 198, 199].

Суб'єктивне право порівняно з правом в об'єктивному сенсі відрізняється ознакою більшої конкретності у контексті персоналізації.

Юридична наука засвоїла й таку його властивість, як можливість користування соціальним благом. «Суб'єктивне право, – відзначає М. С. Строгович, – є завжди право на щось, на якийсь об'єкт, що представляє певну цінність в матеріальному, моральному, політичному або іншому відношенні» [11, с. 205]. Звідси витікає ознака націленості суб'єктивного права на соціальні блага, оскільки воно знаходить розумну підставу і справжній сенс у своїй меті – задоволенні тих або інших матеріальних чи духовних благ через своє здійснення. Але ми вважаємо, що феномен суб'єктивного права опосередко-

вує більш повне відношення особи до вказаних благ, яке виявляється не тільки через користування, але й володіння та розпорядження ними. Треба також вказати, що формула «право на щось» надає суб'єктивному праву службове значення чим нівелює його самоцінність.

Визнаність об'єктивним правом складає наступну ознаку. Ця ознака приховує в собі складну проблему праворозуміння. В. М. Протасов, наприклад, наполягає на юридичній природі суб'єктивного права, вважаючи, що кожен вид соціальних норм породжує і відповідний вид суб'єктивних прав [12, с. 11].

Забезпеченість корелятивними обов'язками (сприяючої поведінки або терпіння з боку інших осіб) складає найважливішу ознаку суб'єктивного права, що відрізняє його від законних інтересів. Але виявляється, що і в цій класичній ознаці суб'єктивного права можна побачити виключення. Прикладом можуть слугувати, так звані, секундарні (тобто вторинні, другорядні) права, коли правомочності одного суб'єкта не протистоїть обов'язок іншого. Зокрема, вони спостерігаються в односторонніх правочинах, а також в дискреційних повноваженнях: так, керівник державного органу може продовжити термін перебування на державній службі (ст. 23 Закону України «Про державну службу» від 16.12.93 № 3723-ХІІ). Це повноваження, як бачимо, не забезпечується якимсь обов'язком державного службовця. У односторонніх правочинах праву однієї особи протистоїть не обов'язок, а зв'язаність іншої особи. Щоправда, у науці такі повноваження не всіма визнаються як права у суб'єктивному смислі. Ми поділяємо погляд В.А. Білова, що тут мають місце так звані не основні суб'єктивні права [13, с. 782, 783]. Але як би ми не ставились до вкрай спірних питань, які тут приховуються, вважаємо, що права й обов'язки вже на рівні ідеї утворюють діалектичну єдність, а обов'язок в цілому складає

логічну передумову суб'єктивного права з погляду його здійснення.

Викликає однаковість і те, що суб'єктивне право знаходиться під захистом офіційних юрисдикцій, тобто його захищуваність, охорона. Починаючи з відомого визначення суб'єктивного права Р. Ієрінга як захищеного інтересу, ознака захисту вважається докорінною, принциповою для досліджуваного поняття. Захист державою вважався більшістю радянських вчених провідною ознакою суб'єктивного права. Так, О. А. Пушкін висловлювався, що фактичні можливості діяти з моменту включення їх у систему відносин, які охороняються державою, перетворюються у суб'єктивні права та обов'язки [14, с. 19].

Цей неповний огляд ознак суб'єктивного права та похідних проблем наводить нас на такі висновки. В цілому юридична доктрина применшує вплив концепту «суб'єктивного» на юридичне поняття суб'єктивного права найбільш помітною ознакою приналежності суб'єкту. На нашу думку, концепт суб'єктивного права зберігає й інші онтологічні ознаки «суб'єктивного», які залишаються, так би мовити, на нижчих поверхах, та на більш спрощеному предметному рівні. Натомість, втрачається важлива гносеологічна ознака «суб'єктивного» у значенні уявного, яка відбиває сторону змісту свідомості та істинності віддзеркалення об'єкта.

Необхідність філософських ознак «суб'єктивного» доказується доцільністю утворення поняття суб'єктивного права через протилежність своєму антитезису, праву в об'єктивному розумінні: «приналежність суб'єкту» – у протилежність безособовості об'єктивного права; ознака «внутрішнього» – у протилежність об'єктивному праву як феномену, що знаходиться поза психічно-розумової сфери особи; ознака «залежності від суб'єкта» – у протилежність не залежності об'єктивного права від психічно-розумової сфери особи; ознака

«партикулярного, індивідуального» – у протилежність абстрактно-загального, над особистісного об'єктивного права; ознака «активності суб'єкта», як відбитка його безпосередньої во-

льової і предметної діяльності – в протилежність абстрагованості, статичності правил, що можуть «діяти» тільки опосередковано.

Список використаних джерел

1. *Харт Г.* Определение и теория в юриспруденции / Г. Харт // Правоведение – 2008. – № 5. – С. 6–32.
2. *Циппеліус Р.* Філософія права : підручник : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – Київ : Тандем, 2000. – 300 с.
3. *Основы теории государства и права* / под общ. ред. Н. Г. Александрова. – Москва : Юрид. лит., 1963. – 563 с.
4. *Спекторский Е. В.* Юриспруденция и философия / Е. В. Спекторский // Юридический вестник. – Москва, 1913. – Кн. 2. – С. 60–92.
5. *Матузов Н. И.* К делению права на объективное и субъективное / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1971. – № 2. – С. 103–111.
6. *Матузов Н. И.* О праве в объективном и субъективном смысле / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1999. – № 4. – С. 129–143.
7. *Петражицкий Л. И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – Санкт-Петербург : Лань, 2000. – 608 с.
8. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право : в 2 ч. / Д. И. Мейер. – Москва : СТАТУТ, 2000. – 831 с.
9. *Ферраз-мл. Т. С.* Эрозия субъективных прав как следствие технического развития (патенты, авторское право) / Т. С. Ферраз-мл. // Правоведение. – 2011. – № 4. – С. 51–69.
10. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права : учеб. пособ. : в 2 т. / Г. Ф. Шершеневич. – Москва : Юрид. колледж МГУ, 1995. – Т. 2. – 362 с.
11. *Строгович М. С.* Правовое положение личности // Строгович М. С. Избранные труды : в 3 т. – Москва : Наука, 1990. – Т. 1 : Проблемы общей теории и права. – С. 201–266.
12. *Протасов В. Н.* Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – Москва : Новый Юрист, 1999. – 240 с.
13. *Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики* / под общ. ред. В. А. Белова. – Москва : Юрайт-Издат, 2007. – 993 с.
14. *Пушкин А. А.* Избранные труды / А. А. Пушкин. – Харьков : Эспада, 2007. – 480 с.

Черних Є. М. Проблеми понятійних ознак суб'єктивного права

Стаття висвітлює ознаки однієї із найбільш складних юридичних категорій у комплексному та критичному підході. Увага спрямована, головним чином, на ті ознаки концепту суб'єктивного права, що транслюються йому філософським поняттям суб'єктивного, значення яких, на думку автора, в доктрині применшене зазвичай тільки ознакою приналежності суб'єкту. За висновком автора поняття суб'єктивного права зберігає всі онтологічні ознаки «суб'єктивного», але втрачає важливу гносеологічну ознаку, що відбиває сторону змісту свідомості та істинність віддзеркалення об'єкту в значенні уявного.

Ключові слова: ознаки поняття, поняття суб'єктивного, суб'єктивне право, залежність від волі суб'єкта.

Черных Е. Н. Проблемы понятийных признаков субъективного права

В статье рассматриваются комплексно признаки субъективного права как одной из наиболее сложной юридической категории. Внимание направлено, главным образом, на те признаки, которые транслируются ей философским понятием субъективного, и значение которых в доктрине, по мнению автора, преуменьшается обычно признаком принадлежности субъекту. Вывод автора состоит в том, что понятие субъективного права сохраняет все онтологические признаки «субъективного», но утрачивает важный гносеологический признак в значении воображаемого.

Ключевые слова: признаки понятия, понятиесубъективного, субъективное право, зависимость от воли субъекта.

Chernykh E. Problems of conceptual attributes of subjective rights

The paper attempts the complex features of the subjective right as one of the most complex legal category. Attention is directed mainly at those characteristic that a red road cast to her philosophical concept of subjectivity, and the importance of which in the doctrine, according to the author, down played usually a sign of belonging to the subject. The author's conclusion is that the concept of subjective right stains all the on to logical attributes of the "subjective", but lose an important feature in the epistemological value of the imaginary

Key words: features of the concept, the concept of subjective, subjective right, dependence on the will of the subject.